

נסיגה דמוקרטית בתקשורת – סימני שאלה

דני זקן*

תקציר

מסת תגובה למאמר "תקשורת ונסיגה דמוקרטית". המסה מטילה ספק במסקנה שמתרחשת בישראל "נסיגה דמוקרטית בתקשורת". לטענתה, רוב ניסיונות הממשלה בתחום נבלמו, והמסורת הדמוקרטית בישראל מבדילה אותה ממדינות מזרח אירופה. בהישען על ניסיון אישי בשידור הציבורי ובגלי צה"ל, המסה מאתגרת כמה מקטגוריות הטיפולוגיה. היא טוענת שחלק מצעדי הממשלה מכוונים דווקא לביזור ולגיוון של שוק ריכוזי, ושלתקשורת הביקורתית עצמה אחריות ניכרת לשחיקת האמון הציבורי בה. לבסוף נטען כי יש לבחון את מהלכי השלטון לעומקם: חלקם נובעים מצורך מקצועי אמיתי בשינוי, וחלקם משמשים להגברת השליטה בתקשורת.

A Democratic Backsliding of Media: Some Questions

Daniel Zaken

Abstract

This essay responds to the article "Media and Democratic Backsliding." It questions the conclusion that Israel is undergoing "democratic backsliding in the media." It contends that most of the government's initiatives in this area have been thwarted, and that Israel's democratic tradition sets it apart from the countries of Eastern Europe. Drawing on personal experience in public broadcasting and at Army Radio (Galei Tzahal), the essay challenges several

* דני זקן, פרשן ישראל היום ותלמיד לתואר שני, אוניברסיטת בן גוריון בנגב
(danshalev64@gmail.com)

of the typology's categories. It argues that some government measures are in fact aimed at decentralizing and diversifying a highly concentrated market, and that the critical media itself bears considerable responsibility for the erosion of public trust in it. Finally, it maintains that government measures should be examined in depth: some stem from a genuine professional need for change, while others serve to tighten control over the media.

קיים קשר הדוק במיוחד בין תופעת הנסיגה הדמוקרטית, על עליותיה ומורדותיה, למתרחש בתחום התקשורת, ולמאמץ של נדיב מרדכי ושגיב ברהום יש חשיבות מרובה בהארת הקשר הזה כאן, אצלנו בבית. זהו קשר מורכב מאוד, בעיקר בישראל, ולא אחת יש סתירות בין תנועת המטוטלת של רמת הדמוקרטיה למתרחש בשדה התקשורת, ולכן המשימה שלקחו החוקרים על עצמם מסובכת, וההגעה למסקנות קשה במיוחד.

ברצוני להציג סימני שאלה ביחס למסקנה שקיימת "נסיגה דמוקרטית בתקשורת". זאת, בשונה מהנסיגה הדמוקרטית במשטר בישראל, שלגביה המדדים המחקריים יותר ברורים. וגם כאן, האם באמת מתרחשת "נסיגה דמוקרטית"? אין ספק שיש ניסיונות להביא לכך מצד הממשלה והקואליציה בכנסת, ובהיבטים שונים לרבות אלה העוסקים בתקשורת. אבל האם ניסיונות אלה צלחו? ברובם המכריע לא. גם רוב החקיקה בנושא נעצרה בכנסת או מבוטלת בדיעבד בידי בג"ץ. ההתנגדות העממית הרחבה לשינויים שניסתה הממשלה לבצע מעידה גם היא על רמת דמוקרטיה גבוהה במיוחד, ובעיקר לאור ההצלחה המעשית של אותה התנגדות למנוע את רוב החקיקה והשינויים שעמדו על הפרק. בהקשר הזה, טעות נפוצה היא להשוות בין ישראל למדינות מזרח אירופיות שבהן התרחשו תהליכי נסיגה מדמוקרטיה. בעוד מדינות אלה היו נתונות עשרות שנים לשלטון טוטליטרי קומוניסטי, ישראל נולדה כדמוקרטיה, ומסורת החירות ויסודותיה בקרב כל אזרחיה חזקים בהרבה מאשר בקרב אזרחיהן של מדינות מזרח אירופה.

טבלת "הפלייבוק הטיפולוגי", המרכזת את צעדי המעורבות השלטונית בשוקי התקשורת, מעניקה מבט-על, מארגנת צעדים אלה ומחלקת אותם לקטגוריות מובהקות ונכונות. עם זאת, יש בה סתירות והנחות יסוד שאני מבקש לאתגר.

בטבלה מוגדר צעד שלטוני של "ריכוזיות" אל מול התקשורת המסחרית. שוק התקשורת המסחרית והציבורית בישראל ריכוזי למדי, ונתחי הצפייה, ההאזנה והקריאה

מתחלקים בין כלי תקשורת מרכזיים ספורים (ערוץ 12, Ynet ידיעות אחרונות, רשת ב' גל"צ). דומני שרוב צעדי הממשלה בהקשר הזה מעידים דווקא על ניסיון לביזור – הקמת כלי תקשורת נוספים וחזיון אלה הפריפריאליים החלשים יותר, כמו תחנות הרדיו האזוריות וערוצי טלוויזיה חדשים. כלומר, בפועל מבנה הבעלויות והריכוזיות הישראלי לא משרת את השלטון (וכנראה גם לא את הציבור), ולכן הגדרת צעדי הממשלה לביזור ולפתיחת השוק ככאלה המסייעים לשלטון ופוגעים בדמוקרטיה אינה מדויקת.

בהקשר זה גם ה"קריאה לגיוון", המוזכרת ביחס לשידור הציבורי, סותרת את רעיון הריכוזיות. הקריאה הזו מוצדקת מאין כמותה, שכן ברוב כלי התקשורת המרכזיים היה חוסר גיוון בולט לאורך שנים, ואין הכוונה לעמדות פוליטיות בהכרח, גם אם הן מושפעות מכך מהותית. טענתי מבוססת הן על 23 שנותי ברשות השידור־רשת ב' והן על ניסיוני בתפקיד מפקד גלי צה"ל. היו לי הכבוד והזכות להביא למהפכה בשיטת המיונים לקבלת חיילים־עיתונאים לגלי צה"ל. עד למהפכה זו שיעור המועמדים שהגיעו לתחנה מדי שנה מהפריפריה החברתית והגאוגרפית עמד על 5 עד 10 אחוזים בלבד. בשנה הראשונה לשינוי השיטה הוא קפץ ל־50% כמעט. כיום, לאחר שינויים מינוריים שנעשו, הוא נע סביב 30%. קודם לכן, רוב המתקבלים הגיעו מערים מבוססות כגון רמת השרון, הרצליה, תל אביב ומודיעין. השינוי נועד להביא לגיוון הקולות ו"הראשים החושבים" בתקשורת, ולשלב בתחנה עיתונאים שמכירים מציאות אחרת זולת זו של "מדינת תל אביב". למשל, בשנת 2024 נכנסו לתחנה 10 חיילות מקהילת יוצאי אתיופיה.

בשורה התחתונה, הגיוון אכן נחוץ בתקשורת, גם אם התבטאויות של הפוליטיקאים העוסקים בסוגיה משמשות לעיתים כתירוץ למהלכים אחרים. הטענה כי תירוץ הגיוון משמש פתח למינויים פוליטיים נכונה חלקית, אלא שגם הטענה ההפוכה נכונה: בשל ההתנגדות לכאורה למינויים פוליטיים נחסמים ניסיונות אמיתיים לגיוון – כפי שהיה גם באותה מהפכה מדוברת בגלי צה"ל.

טענת המחברים כי ישנה התהדקות ביחסים בין השלטון לתקשורת נכונה רק לכלי תקשורת המזוהים בבירור עם השלטון. בכלי תקשורת אחרים חלה דווקא התרחקות מהותית ממנו. הדוגמה המובהקת היא ישראל היום (גילוי נאות, אני הפרשן המדיני בעיתון). בעבר כונה העיתון "ביביתון", ובצדק, אך לאחר שנוצר קרע בין הבעלים לראש הממשלה נתניהו, השתנה אופיו. זהו עדיין עיתון בעל אופי "לאומי", אבל הקשר שלו עם השלטון טוב פחות מהקשרים הקיימים בין השלטון לרוב כלי התקשורת.

המסגור של לכידת השידור הציבורי, לבד מהגיוון, מדויק ברובו. מתרחש תהליך דה־לגיטימציה המופנה ישירות אליו - הן לגלי צה"ל והן לתאגיד השידור הישראלי - וכולל ניסיונות לשלוט ולפגוע בתקציביו. לפני יותר מעשור, בתפקידי כיו"ר אגודת העיתונאים, נלחמתי בניסיונות דומים לסגירת רשות השידור. המאבק שלנו הביא בין השאר להרחקת הפוליטיקה ממניווי השידור הציבורי החדש ומתקציבו. מה שחסר בפלייבוק הטיפולוגי הוא הצעד השלטוני האולטימטיבי - סגירה. צעד זה התבצע מהותית לגבי גלי צה"ל כאשר שר הביטחון החליט לסגור את התחנה, החלטה שבג"ץ התערב בה. עם זאת, ההגדרה "הלאמה" אינה נכונה כאן. מדובר בגופים שנמצאים בבעלות המדינה - האחד שייך למשרד הביטחון והשני הוא רשות סטטוטורית.

לעניין הפחתת האמון הציבורי בתקשורת, המאמר מתייחס לכך שהאמון הציבורי בתקשורת נמוך מלכתחילה. אין ספק שהשלטון אחראי לכך באופן ישיר (מסיבות עיתונאים של טראמפ ונתניהו) מול עיתונאים וכלי תקשורת, וגם באמצעות כלי תקשורת אוהדי שלטון ומשפיעני רשת. אך גם לתקשורת הביקורתית יש אחריות רבה לירידה באמון. מחקרים מראים שכאשר כלי תקשורת ועיתונאים תומכים בצד מסוים בוויכוח פוליטי, חלה ירידה חדה באמון הציבור בקרב הצד השני. התופעה מועצמת בשל התגברות החדרת דעות אישיות לתחום המקצועי, כגון פתיח אישי לפני תוכנית רדיו, הערות פוליטיות תוך כדי שידור, מסגור לא ניטרלי ("חוק ההשתמטות", "החוק להחלשת התקשורת"), או מתן עדיפות בראיונות ובהרכבי פאנלים לעמדה מסוימת. כל אלה מקילים מאוד על מאמצי השלטון להפחית את האמון הציבורי בכלי התקשורת הביקורתיים.

בהיבט של "לכידת הגופים המפוקחים", המאמר מצביע נכונה על ניסיונו של שר התקשורת להגדיל את השליטה בתאגיד השידור הציבורי, בדומה למה שהיה ברשות השידור, וגם במניוויים למועצת הרשות השנייה. אך למועצה זו, המטפלת בגופים השידוריים המסחריים, יכולת מעשית מוגבלת מול הגופים המפוקחים, וראוי היה להבהיר את ההבדל. באשר לגלי צה"ל, מינוי מפקד התחנה היה מאז ומתמיד בידי שר הביטחון, ואין בכך שינוי המצב החוקי או "רצון לשלוט במניווי".

המאמר עוסק גם בנורמליזציה של עמדות קיצוניות בפלטפורמות מרכזיות כסכנה לחברה הישראלית. הדוגמה של השר לביטחון פנים מציגה את התופעה, אבל לטעמי ומניסיוני נורמליזציה זו נובעת משיקולי רייטינג ואינה מוכוונת מלמעלה. יש לומר עוד שהתבטאויות קיצוניות מצד השמאל והאופוזיציה מנורמלות גם הן, ולכך דוגמאות רבות מהמחאה נגד שינוי מערכת המשפט, מההפגנות לשחרור החטופים ומהתבטאויות של פוליטיקאים בכנסת.

המחברים מעלים טענה, המסתמכת על המחקר של פנייבסקי, ולפיה עיתונאים בישראל נוקטים צנזורה עצמית בשל דה-לגיטימציה של הממשלה כלפי התקשורת. האמת רחוקה מכך. חשש של עיתונאים וכלי תקשורת מתביעות תמיד ריחף ברקע (אני עצמי זכיתי לשתיים או שלוש תביעות כאלה), והוא לא גבר בשנים האחרונות. כמו כן, כלי התקשורת הביקורתיים מפרסמים חדשות לבקרים תחקירים בנושא התנהלותם של אישי ציבור, רובם מהקואליציה. מי שעושה עבודה עיתונאית טובה, לא חושש מתביעות.

סוגיית הרשתות החברתיות סבוכה ומאתגרת מאוד את התקשורת הישראלית והעולמית. השימוש של פוליטיקאים ברשתות החברתיות לעקיפת כלי תקשורת מסורתיים נפוץ בכל העולם ובכל הקשת הפוליטית, ואין בו פגיעה של ממש בדמוקרטיה. אומנם, נוצרת פגיעה בכלי תקשורת בשל החרמה או העדפה של כלי תקשורת ידידותיים, אך הדוגמה של הנשיא טראמפ אינה תומכת בטענה זאת, שכן דווקא הוא מדבר מדי יום עם מגוון של עיתונאים, גם מכלי תקשורת שאינם אוהדים.

עוד טוענים המחברים כי כלי תקשורת מרכזיים "אימצו שיח מגויס [...] שנע בין תמיכה מוחלטת בקו הממשלתי ובין הימנעות כמעט מוחלטת מביקורת מהותית". טענה זו הייתה נכונה אולי לשבועות הראשונים של מלחמת חרבות ברזל, אולם אחרי כן הסיקור השתנה מהותית. הדרג המדיני סופג ביקורת קשה לכל אורך המלחמה ובגזרות השונות, לעומת יחס מאופק וכמעט נטול ביקורת כלפי הדרג הצבאי. לא אחת הדרג הצבאי והביטחוני זכה להגנה ולסיקור מוטה לטובתו בוויכוחים מול ראש ממשלה ושר הביטחון או הקבינט. הדבר בלט לרעה במיוחד בהקשר של הדיונים על האחריות לטבח שבעה באוקטובר. מתוך רצון לבקר את הממשלה על אי קבלת אחריות, כלי תקשורת נטו להקל באחריותם של הדרגים המקצועיים. בכל מקרה אין מדובר בחיזוק של מגמות אנטי-דמוקרטיות, אלא לכל היותר בהטיה וחוסר מקצועיות.

בנוגע לסוגיית חקיקת החירום, אפשר בהחלט לטעון כי עיצומים או סגירה של כלי תקשורת (זר במקרה הזה) עלולים ליצור הידרדרות ולתת לגיטימציה לשלטון לפגוע גם בכלי תקשורת ישראליים. אלא שבמקרה זה מדובר בערוץ תעמולה של חמאס וקטאר, שחלק מעובדיו בעזה היו למעשה טרוריסטים בשורות חמאס. דמוקרטיה מתגוננת רשאית להצר צעדיה של תקשורת שהינה אויבת המדינה בפועל.

לסיכום, המאמר המקיף מייצר טיפולוגיה ומסגרת תיאורטית למחקרי המשך פרטניים על הקשר בין תהליכי נסיגה דמוקרטית למהלכי שלטון המגבילים את התקשורת הביקורתית. המקרה הישראלי מורכב ושונה מזה של רוב המדינות במזרח אירופה, הן בשל המסורת הדמוקרטית בחברה הישראלית, הן בשל המצב הביטחוני,

והן בשל הייחודיות של מפת התקשורת הישראלית. השלטון, אם ימני ואם שמאלי, יבקש תמיד להצר את צעדי התקשורת הביקורתית כלפיו, ותפקיד התקשורת הוא לא לתת לו תירוצים לכך. מהלכי השלטון ביחס לתקשורת לא צלחו ברובם, ויש לבחון אותם לעומקם, כי חלקם נובעים מצורך אמיתי ומקצועי בשינוי, תוך שימת לב ל"עיזים" שהשלטון מכניס דרכם כדי להגביר את שליטתו בתקשורת.